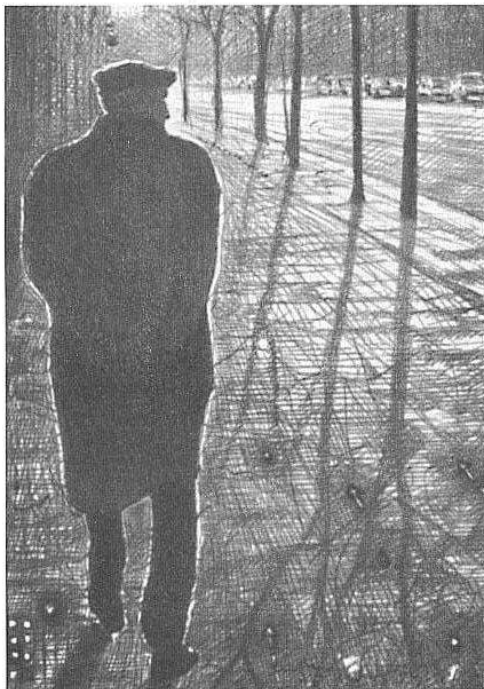

da mu nedostaje "lokalna boja, veza za tlo, stvarnost", ako je tada osećao da mu je "glavni neprijatelj: nevezanost za tle, moja belosvetska nezavisnost", u svom kasnijem stvaranju on je uspeo da pridobije tog "neprijatelja" na svojoj književnoj strani, da mu pronade odgovarajući glas i moralnu boju koji u modernom istorijskom i urbanom kontekstu dramatičuju drevno pitanje koliko je zapravo čovek subjekt ili objekt svog života, koliko tvorac a koliko slučajni saputnik svoje sudbine.

Ova beleška rađena je na osnovu Tišminog Dnevnika 1942–1951, prvobitno objavljivano u nastavcima u časopisu Književnost 1988. i 1989. godine, kao i na osnovu usmenog razgovora koji je priređivač vodio s Aleksandrom Tišmom u Sarajevu 12. marta 1992. godine.

Darinka Nikolić

U POTRAZI ZA SAMIM SOBOM

– Intervju sa Aleksandrom Tišmom –

Vaša autobiografska knjiga "Sećaj se večkrat na Vali" završava se 1991. Ispred te tačke stoji suma gubitaka: te godine umrla vam je majka, te godine raspala se Jugoslavija i, konačno, tada gubite želju ili potrebu da pišete. Da li su gubitak majke i zemlje direktno prouzrokovali ovo poslednje ili je u pitanju samo puka koincidencija?

– Ne, te stvari nisu povezane. Kod mene se želja za pisanjem, a istovremeno i sposobnost za pisanje, počela gubiti kad sam napisao poslednji roman, a to je bilo još 1984/85, kada nije bilo političke krize i kad je moja mama bila još zdrava. Nego, jednostavno, to je bilo vreme kada sam počeo da osećam da sam rekao sve što sam imao da kažem. Pisao sam svoj poslednji roman, to je bio "Kapo" – posle toga su, doduše izašle još neke knjige, ali to su one koje sam još ranije napisao, pa sam ih doradio... – znači, pišem svoj poslednji roman "Kapo" i osećam kako je to zaista poslednji, kako ja više nemam šta da kažem i, istovremeno, osećam neki zamor, neku vrstu istrošenosti. Dakle, paralelno se javljaju nestanak potrebe, želje, jer nema šta da se kaže, i neka istrošenost koja je verovatno povezana sa svim tim. Zemlja i mati su tada bile vrlo stabilne.

Posle naše "plišane" oktobarske revolucije, u jednom intervjuu, rekli ste: "Moj život je počeo 5. oktobra". Pomalo neobična egzaltacija za vas, rekla bih. Kako izgleda taj početak, a bez pisanja koje je bilo opsesivni imperativ vašeg života?

– Jeste, jeste... ja sam to stvarno rekao, ali s jednim dodatkom, možda u sebi, možda neizrečenim, možda u zagradi, da sam postao čovek, samostalan čovek ili politički samostalan čovek. To je trebalo da dodam ili mogu sad da dodam. Dakle, desilo se tako u mom životu, zaista, da sam stalno živeo pod diktaturama. Prvo pod takozvanom monarhističkom diktaturom... Ne kažem da sam ja toga bio svestan, bio sam dete, ali osećale su se napetosti i tada, to ubistvo kralja... osećala se nestabilnost. Onda je došla okupacija, fašistička diktatura, i na kraju je došla treća diktatura, komunistička i mилошевићevska. Znači, stalno iz jedne diktature u drugu i stalno neko propinjanje da se preživi, da se ne strada. Morao je čovek da se propne na prste, da ne bi stradao. Toga je nestalo posle 5. oktobra i zato sam ja rekao da od tada počinje moj život. Ja više ne moram da se propinjem. Mi, doduše, i dalje živimo u jednoj nestabilnoj zemlji, ali ta zemlja sada ima vlast koja je smenjiva i koja će se smenjivati, svakih nekoliko godina, možda i svakih nekoliko meseci, i njena će briga biti kako da ta država ide dalje. Neće se od mene tražiti da se ja tu nešto snalazim da opstanem i da ne budem uništen i fizički. To je taj osećaj, znate, i zato sam to rekao i još tako mislim. Mada, naravno, jasno mi je da ništa neće ići lako.

Da li ste u tom kontekstu izjavili da sebe smatrate žrtvom politike? Jer, u nekom drastičnom smislu, vi to niste bili; izlazile su vam knjige, dobijali ste nagrade, niste izgubili posao čak ni kad su vas izbacili iz Partije. Bili ste prikračeni za slobode kao i svi koji su u to vreme i u tom sistemu živeli. Da li ste na to mislili?

– Jeste, mislio sam upravo na to, na taj stalni pritisak. Na to da diktatura upravo zahteva pretvaranje, licemerje i mimikriju. Znači, ceo život proživeti licemerno i s podešavanjem. Vi znate kako je to bilo, živeli ste u to vreme. Čak i ako ste sedeli s najboljim prijateljem, morali ste voditi računa šta ćete da kažete, jer nikad nije bilo sigurno do koje granice ide to prijateljstvo. Da li će on nekom izlanuti to što vi kažete, ako ništa drugo, pa će taj drugi to dostaviti... Dakle, bila je potrebna stalna opreznost i to pretvaranje, i u tom smislu govorim o sebi kao političkoj žrtvi. Ja ne mogu da kažem da je mene politika upropastila, jer ona, srećom, nije uticala na moje knjige... ja to nisam dozvolio. Toliko sam ipak bio samostalan iznutra da nisam dozvolio da politika, na bilo koji način, utiče na moje pisanje... Pa i to kad su me izbacili iz Partije, nije mi škodilo; naprotiv, to mi je donelo još veću unutrašnju slobodu, jer ja sam tamo i ušao samo zato što su to tražili, u trenutku i na mestu na kome to nisam mogao odbiti. Jer, to je bila "Borba" i to je bila 1948. Odbiti tada tako nešto značilo je odmah ići na saslušanje i iz "Borbe". Tako, dakle, ta unutrašnja sloboda je ostala u meni, tu nisam morao da pravim kompromise, ali spoljnu slobodu nisam imao, pa sam, u stvari, ceo život proživio u pretvaranju, u glumljenju, delimičnom ili potpunom. Neću da kažem da je to mene iskvarilo, srećom nije, ali me je stajalo mnogo truda, mnogo energije i mnogo zadovoljstava mi je oduzelo. Pre svega, ja sam bio čovek koji je želeo da se kreće po svetu, a nisam mogao da se krećem po svetu, dakle, dosta mi je politika naškodila.

Vi ste rano, još u detinjstvu, otkrili svoju različitost i već tada ste počeli da glumite. Dakle, to neko prikrivanje, ta gluma, već tada su počeli. Da li još glumite ili ipak prepoznajete to dete u sebi? Da li znate ko ste?

–Ja svakako prepoznajem to dete u sebi i ono je uvek u meni. Ja nisam sebi glumio. Sebi nisam. Tu mi je mnogo pomogao i Dnevnik koji sam uvek vodio. Sebi nisam glumio, ali je istina da su se te moje dve glume, dakle ona spoljna, politička, i gluma zbog mog mešovitog, komplikovanog porekla, stopile i one jesu postale deo moje ličnosti, deo mog ponašanja, pa i deo moje unutrašnje ličnosti. Jer, to je bila svesna gluma i moja ličnost je u nju apsolutno bila involvirana. Ali, jedino što sam uspeo, čini mi se, jeste da od te glume sačuvam ono što sam radio, dakle svoje knjige, i da u njima budem iskren. Upravo sam zato ja tako teško i ulazio u literaturu. Kad sam video da mi ne idu ti literarni tekstovi, pisao sam prikaze, a prvu pripovetku sam objavio tek 1951. Znači, imao sam 27 godina, a to su ipak velike godine za čoveka koji već deset, petnaest godina, žudi za pisanjem. A razlog nije bio tehnički, nije to bilo neko neznanje ili ne znam šta, već upravo to traženje sebe. Osećaj da ću, ako pođem putem koji mi se prvi ukaže, koji je lak, izneveriti sebe. To su bile godine, posleratne, kada se naša literatura vrlo živo razvija i kada je postojala ogromna glad i za pisanjem i za čitanjem, posle tog ratnog užasa u kojem su i knjige uništavane, nisu štampane. Dakle, ogromna glad, a usred te gladi ja sedim i, umesto da objavljujem, umesto da pišem, umesto da učestvujem, ja sam, naprotiv, mučio muku s tim ko sam ja, i kako da pridem tom nečem što imam u sebi. Tu je bila srž problema. Ja sam lako u to vreme mogao

da napišem, recimo, nešto iz te neposredne stvarnosti. Jer, bio sam novinar četiri godine, dolazio sam u dodir sa stvarnošću, stalno sam bio u pokretu, putovao sam vozom, kamionom, išao peške drumovima – takvo je bilo vreme – nije se baš lako bilo kretati, i dolazio u dodir s najčudnijim ljudima u tim vozovima, selima, raznim nadležstvima. To su bili vrlo zanimljivi ljudi: i oni koji su radili za vlast i oni koji su bili žrtve te vlasti. Moglo se tu birati, moglo se svašta napraviti, ali ja sam sve to puštao da prolazi mimo mene, beležeći ponešto u Dnevniku, ali najviše ono lično a ne ono što je stvarnost, i propuštajući sve te šanse, zato što nisam umeo da zauzmem pravo stanovište prema svemu tome, pravu platformu s koje ću ja to pisati. Jer, trebalo je prvo da raščistim sa samim sobom. Da saznam ko sam. I tek kada sam nekako izbalansirao sebe i kada sam shvatio, možda baš usled te nemoći da se krećem, usled toga što sam morao da ostanem u tom Novom Sadu gde nisam voleo da budem nego sam želeo da idem u svet, da je moja platforma platforma čoveka koji ne može ono što želi, koji mora da ostane tamo gde jeste, prikovan, i da iz te svoje prikovanosti, iz te svoje nesreće, posmatra svet. I onda sam napisao pripovetku "Ibikina kuća", o sudbini žene koja drži javnu kuću u vreme kada se smenjuje vlast posle rata, o tome kako se to odražava i na klijentelu i na žene koje toj klijenteli pružaju zadovoljstva. Dakle, ta samospoznaja je meni, najzad, omogućila da nešto i napišem, a da to ne bude lažno, da to ne bude neka, recimo socijalna, linija koju ja nemam u sebi, a koja mi se pruža, pa ja to koristim.

Jedan detalj u vašoj autobiografiji, jedan trenutak odluke, ja sam, onako za sebe, obeležila kao: "sticanje identiteta". To je onaj trenutak kada u vinogradarsku kuću svog oca dovodite Mladena Leskovca i Boška Petrovića, tada vodeće novosadske intelektualce i upoznajete ih sa svojom porodicom. Znači, mirite se sa svojim poreklom i uspostavljate neku harmoniju sa svojim intelektualnim, literarnim težnjama. Imali ste tada 26 godina, a to je vreme kada počinjete i da pišete. Da li je to to ili, gledano sa distance, samo tako izgleda?

– Pa, jeste, u pravu ste. Ja na to nisam nikad pomislio, ali imate pravo. Sigurno da ima tu nešto. Sama činjenica da sam ja tada pobedio jedan kompleks, kompleks porekla, a i drugi, kompleks pisanja u kome sam dotad bio nemoćan, dakle, da sam te dve stvari nekako savladao, verovatno, kad sam uopšte došao na ideju da te ljude upoznam sa svojom familijom, govore u prilog tome. A sigurno se i vremenski poklapa, jer ako sam tada imao 26 godina, a sa 27 sam napisao tu priču, to je upravo bio trenutak kad sam osetio: aha, ja sad to mogu.

Kad ste ubili Rastinjaka u sebi i pomirili se s činjenicom da budete "mali kulturni poslanik u malom gradu"?

– Da, da...

Vi ste u život startovali dvostrukom inhibicijom: malogradanskim (mada mi, u odsustvu prave, osveščene građanske klase, sve malogradansko proglašavamo građanskim) poreklom i nacionalnom neopredeljenošću. Srpstvu ste, pri tom, davali prednost u želji za socijalizacijom, a jevrejstvu ste dali najlepši deo sebe – svoju literaturu. Da li je takvo razmišljanje ispravno?

Da, pa... ja ne znam... Naravno da to nisam svesno delio, ali... slušajte, srpstvo kao socijalizacija, ono se nudilo, ono se nametalo, naročito u tim prvim posleratnim godinama kada sam se ja nekako izvukao iz tog rata. Ono je tada bilo vrlo bujno

i jako, mnogo jače nego docnije - docnije su na njega počele da padaju razne sumnje – ali u tom momentu opšteg osećaja trijumfa, bez obzira što je taj trijumf bio i politički, i socijalni, i dogmatičan itd, ali je postojao. Posle su počele neke krize u tom nacionalnom, međusobnom... ali u to vreme nekako je bilo prirodno da ja svoj čamac vežem uz srpstvo i uz taj jezik koji mi se nudio i kojim sam ja jedino i pisao kad sam vodio Dnevnik ili pravio neke literarne pokušaje. Dakle, naravno da sam se tu nekako prizemljio, ali tada još nisam znao za onaj drugi, jevrejski element. Naime, nisam znao da će on igrati takvu ulogu u mom pisanju. Jer, jednostavno, upravo zbog tog bujanja života posle rata, zbog tih velikih ponuda stvarnosti, ja nisam išao u prošlost nego sam pokušavao da se snađem na terenu sadašnjosti. I moja prva pripovetka, na kraju krajeva, bila je neki pokušaj da sadašnjim doživljajem ili događajem – vlasnica javne kuće Ibika koja će morati da izvrši samoubistvo jer je zabranjeno zanimanje kojim se ona bavi – kroz taj sudar dva vremena, dam eventualno i nešto iz prošlosti. Prošlost je tu bila prosto kao objašnjenje kako je ona tu dospela, a ne neka želja da se prođre u tu prošlost. Ali docnije, kako su godine prolazile, kako sam ja u tom traganju dolazio do nekih novih saznanja, naročito posle jednog putovanja u Poljsku gde su me odveli da vidim Aušvic i gde sam se prvi put materijalno suočio s tim strašnim pogibijama Jevreja i onda, po povratku, kada sam to sve nekako u sebi preradio i shvatio gde sam bio i šta sam radio, otkrio sam tu svoju neizvrljenu sponu s jevrejstvom. Ogromnu. Poklopilo se to nekako i s mojim literarnim otvaranjem, s tendencijom da literaturu baziram na dokumentarnom, na stvarnom, započetu zbirkom pripovedaka "Nasilje". To me je onda povuklo i napisao sam nekoliko knjiga o tome – "Knjigu o Blamu", "Upotrebu čoveka"...

Autoportret koji dajete u knjizi "Sećaj se većkrat na Vali" jeste neka vrsta provokacije javnosti, jer drastično pomera onaj vaš "službeni portret" uglednog pisca, akademika, pa i angažovanog intelektualca što ste i bili poslednjih desetak godina. Vi sebe predstavljate kao neiskrenog, karijeristu, lošeg oca, muža, sina... U pitanju je neuobičajena iskrenost ili samorazarajuće preispitivanje, rovanje po sopstvenoj utrobi na kakvo mnogi ljudi nisu spremni čak ni sami pred sobom. Otkud ta potreba?

– Nisam se nikada pitao zašto. Ovako... prosto rečeno, to je neka potreba za istinom. Ja sam uvek osećao tu potrebu za istinom, pa sam, recimo, u razgovorima, u nekim stavovima s drugim ljudima, nastojao da prodrem do istine. Ne samo da ne predem preko nečega s čim se ne slažem, već da nekako dođem do istine. Ako nisam to uspevao, onda sam se okretao ka unutra, pa sam u svom Dnevniku to raščišćavao. Znači, potreba za istinom. Ali to nije dovoljno, svakako da nije dovoljno objašnjenje. Sigurno ima nečeg drugog, neke potrebe za izvesnim samounižavanjem, mada to ne bih mogao baš s velikom sigurnošću da kažem, jer ja nisam čovek koji želi da pati samo radi patnje. Ako sam želeo da patim, onda sam želeo zbog literature da patim. A ne da patim što mi je lepše nego da budem zadovoljan. Ali, jeste, postoji tu, pored te želje za istinom, postoji izvesna, možda malo deformisana, potreba koja ne trpi neistinitu harmoniju. Recimo, to što vi sve kažete o meni ... pisac kojem knjige izlaze, koji ima uspeha, kome su knjige nagrađivane, pa još i socijalno i politički angažovan, pa još i s izvesnim titulama, dakle, pored toga što sve to mene raduje, kao i svakog čoveka, ne volim ako imam osećaj da to nije sasvim tako nego je to jedna skrama, glanc koji me lažno predstavlja. Dakle,

ne volim lažno da budem srećan, ne volim da budem u lažnoj harmoniji. Ako ću biti u harmoniji, onda želim da to bude prava harmonija, a nju mogu da dostignem samo ako sve svoje prljavštine, nesavršenosti i mane iznesem pred svet tako da se to vidi... Onda mogu, eventualno, da budem u harmoniji, a ne bih mogao da budem u harmoniji tako da svetu prikazem jednu svetlu ličnost a u stvari znam da tu ima i tamnih čoškova.

Iako ste rekli da nećete, novine su ovih dana objavile da ste predali u štampu nastavak svog Dnevnika, do 2001. Da li ćete u njemu biti blaži prema sebi, da li je ovo prethodno samokažnjavanje dovelo do nekog pročišćenja, da li ste počeli sebi više da se sviđate?

– Ne, ne... interesantno da nisam. Baš čitajući i prepisujući na mašini poslednju verziju, vidim da je sve – to je jedan san u kome se ponavlja jedna engleska reč, a ja često sanjam strane reči, budući da čitam na stranim jezicima, a čitam uveče – same. Na engleskom to znači: isti, ista, isto. Eto, to je kao neki zaključak koji hoće da da naslov mom Dnevniku i da kaže da je sve isto. Stvarno je sve isto i stvarno, poslednjih dana, ja nalazim u sebi te neke užasne gadosti koje mi se uopšte ne sviđaju, ali i tu potrebu da ih saopštim. Ne, ne, nema razlike.

Vaši odnosi sa ženama, prostitutkama, u mladosti, površni i svedeni isključivo na seks, govore, između ostalog, i o tome da ne volite igru zavodjenja. Te igre nema ni u vašoj literaturi; ona nije zavodljiva, već je pre mučna. Ipak, dok su u literaturi emocije prisutne, tačne i snažne, u životu ste, imam utisak, veoma ekonomisali emocijama. Volite li nekoga onako – bez ostatka?

– Ja sam u životu upotrebio onoliko emocija koliko sam imao potrebe za njima. Znači, nisam ih tražio, uopšte. Možda je cela greška u tome što sam se rodio sebičan i što nisam tražio emocije nego sam tražio sklad, ali kao što sam rekao u odgovoru na prethodno pitanje, to je sklad u nekakvom raspravljanju sa samim sobom. Znači, to je mene zaokupljalo, a ne emocija prema drugome. Tako da se može mirno reći da moje emocije nisu bile upućene drugima, nego samom sebi. I to je već neki odgovor na vaše pitanje. A drugo, što se tiče te površnosti veza sa ženama, one su bile površne baš u onoj meri u kojoj sam ja hteo sebe da poštedim emocija. I uspevao sam u tome, jer, zbilja, ti kontakti sa ženama kojima je stalo samo do novca osiguravaju da emocije budu pošteđene, da ne budu potrošene. Zašto sam, ipak, u literaturu unosio emocije, tuđe, onih koje sam opisivao, bez obzira što sam opisivao i sebe, ne bih znao da kažem. Možda sam to činio osećajući da život bez emocija nije život, pa i pišem zato što osećam to svoje emocionalno siromaštvo i stvaram jedan svet u kojem emocija ima. Mislim da je u pitanju neka vrsta kompenzacije.

Niste mi odgovorili: da li nekoga volite bez ostatka?

– Pa, sebe.

Ipak, u toku bombardovanja, kada je vaša supruga Sonja počela da silazi u sklonište, uplašili ste se za njeno zdravlje i odveli je u Kanjižu. Valjda prvi put, učinili ste nešto za drugoga.

– Ja sam jako vezan za neke ljude, a to čovek obično ne zna dok ne počne da gubi. Ja sam, na primer, za svoju majku, s kojom sam imao niz konflikata, užasno

bio vezan i nema dana, možda nema ni časa da na nju ne pomislim. Što se tiče Sonje, ja sam, kad se ona razbolela, ja sam se razboleo, ja sam se fizički razboleo. Znači, to je bilo više nego briga, to je bilo više nego fizička nemoć da se prevaziđe ta njena bolest. I posle, kad je ona ozdravila i ja sam ozdravio. Hoću da kažem: jeste, ima toga, ali se ja čuvam. Da li zato što se čuvam za pisanje, pošto sam ja uvek mislio na pisanje i nikad nisam postao ravnodušan prema pisanju. Čuvao sam svoja osećanja, nisam hteo da ih potrošim na te veze, bilo porodične, bilo druge. Ili, jednostavno, zaista nisam bio dovoljno sposoban da neka osećanja u meni sazreju u neke emocije, u ispoljavanje emocija. Nisam to dopuštao.

Kako biste ocenili svoj dosadašnji život u smislu onoga što ste želeli da postignete i onoga što ste realno postigli. U smislu uspeha, dakle, da li sebe smatrate ostvarenim čovekom? Pri tom, pamtim vašu detinju fascinaciju likom Napoleona u kojem ste prepoznali uspešnog čoveka. Šta, uopšte, mislite o kategoriji uspeha?

– Pa jeste, slušajte, postojala je od početka ta težnja u meni da ne prođem kroz život bez traga ili bez nekog uverenja da sam nešto značio kao čovek koji misli, kao čovek koji piše neke knjige... U tom smislu ja sam, smatram, u ostvarivanju svojih težnji uradio sve što sam mogao i u tom smislu nemam nemirnu savest. Možda je baš to bilo ono za šta sam se celog života borio, da ne bih u jednom momentu stao i kazao: uh, šta sam uradio i zašto sam živeo. Sve preduzimam za ono glavno, za pisanje, nisam dozvolio da me nešto omete, čak ni rat, čak ni dobre stvari, čak ni ljubav. Jer, znate, ljubav je jako veliki luksuz, jako veliko rasipništvo. Ja želim što to moram da kažem, to je ružno reći, ali jeste tako. Jer čim uđete u ljubav samo jednim prstom, vi ste gotovi, vas povuku, bilo prijatelji, bilo dete, bilo mati, bilo baka, deda, svi hoće odmah da tu ljubav ostvare za sebe, da je dožive potpuno. Znači, ne možete je samo naznačiti, jer ako ste je samo naznačili, ako ste njome samo dotakli neku ličnost, ona će tražiti da vi potpuno potonete u njoj. Moram reći da sam se ja toga čuvao i naravno da je to u mnogome doprinelo nekoj samokaznjavajućoj, ružnoj slici koju sam o sebi stvorio. I to na osnovu istine. Ali, ja sam se od prvog momenta najviše plašio da ću profučkati život. U mom pisanju nema altruizma, ili misionarstva, već samo želje da sebe ostvarim. Na drugi način ne bih želeo da se ostvarim, ne bih želeo da budem neki državnik, da budem vojskovođa, Napoleon kojem sam se kao dete divio, da budem na svim zidovima okačen. Ne, ne padaju mi na pamet neki spomenici ili neke knjige da se o meni pišu. Ali, pošto sam uvek bio fasciniran knjigama kao alternativom životu kojim sam bio nezadovoljan, onda sam želeo u tim knjigama da se ostvarim, a ne u nečem drugom.

Za kraj: jedna paralela, jedna bliskost i povezanost mi se nameću: Blum – Svan – Blam – Tišma. Dakle, veza sa sopstvenim fiktivnim junakom, kao i veza sa Džozsom i sa Prustom. Da li smatrate da je to nategnuto poređenje?

– Ne, to za mene nije neočekivano pitanje. Ali, radi se ipak o realnosti. Znate kako, pisci nemaju puno izbora, oni moraju da gledaju oko sebe a stvari su suviše očigledne da ih oni ne bi zabeležili ako imaju za to afiniteta. Znači, jedan Irac koji s jevrejstvom nema nikakve veze, ali je dolazio u Srednju Evropu, dolazio je u Trst, on je u Trstu živeo i nešto ga je tu opeklo. Prust, dabome, jeste Francuz i jeste pripadnik visoke srednje klase, ali, po majci on je Jevrejin i ima tu neku ranu različitosti. I ja, koji sam u tom Novom Sadu odrastao... To je isti tip čoveka koji se

kretao Evropom 20. veka, pogotovo do 1945, pre nego što je dosta njih uništeno. To je tip koji je malo lutilica, koji je malo odvojen od drugih i koji ima neka druga videnja, malo je iskošen, eto to je on. A to sam i ja, pod raznim imenima.

Da li je taj tip junaka/pisca koji opisujete uticao na dobar prijem i na razumevanje vašeg dela u Evropi?

– A, slušajte, možda. Ipak, taj tip je razumljiv Evropi. Ne samo zato što ima mustru u knjigama Džojse ili Prusta, već i što je sam model, živi model, ljudima blizak. Zato, kada čitaju moju knjigu, oni verovatno nešto prepoznaju: aha, vidiš, to razumem! To mi je blisko! Nažalost, taj svet je uglavnom razoren, njega više u Evropi nema. Možda ga ima u Americi, na sličan način, ali u Evropi je on razoren. Sve te zajednice u kojima su ti ljudi živeli su uništene. Ima tako nekih pojedinaca koji još lebde okolo, ali sam tip tog čoveka se preselio u Ameriku, u literaturu Beloua, Milera i još nekih pisaca. U Evropi on više nema osnova, nema uporišta.